

Haris Andrea

A tihanyi bencés apátság műtárgyai és mesterei a 18. században

PhD disszertáció tézisei

ELTE Bölcsészettudományi Kar
Művészettörténet Doktori Iskola
Budapest, 2007

I. Téma, felhasznált módszer és metodika

A tihanyi bencés apátság lassan egy évezredre visszanyúló történetéből e disszertáció csak a barokk újjáéledés korszakát, a 18. századot emelte ki. A kolostoregyüttesnek az 1980-as évek végétől elkezdődött, majd a rend visszatérésevel (1994) újabb lendületet és szellemiséget kapott megújulását végigkövető művészettörténeti megfigyelések eredményezték ezt a munkát. A tanulmányban benne foglaltatik az épületegyüttes, László Csaba régésszel közösen folytatott, helyszíni kutatásainak summázata. Az 1996–2005 közötti feltárások elsődleges célja az erődítésrendszerek és a barokk építési periódusok megismerése volt. Az épületkutatás előtt, illetve azzal párhuzamosan folytak a templom berendezési tárgyainak, falképeinek restaurálási munkálatai, amelyek a barokk tárgyról és mestereikről szintén számos új adattal szolgáltak. A helyszíni feltárásokat azok a levéltári kutatások egészítették ki, melyeket Pannonhalmán a Főapátsági Levéltárban folytattam. A bencés levéltárban a restaurált tárgyak korához és a helyszíni kutatás témájához kapcsolódó 18. századi iratanyagot vizsgáltam át, ezek közül teljesen új forrásként lehetett értékelni Vajda Sámuel apát számadáskönyvét, valamint a 18. század közepének építkezéseire vonatkozó feljegyzéseket. Az írásos források sok esetben pontosították az apátság 18. századi építkezéseinek történetét, az ott dolgozó mesterek kérdését. A rendi levéltárból előkerült mesternevek indikálták a veszprémi püspöki és megyei levéltárban, valamint a MOL-ban őrzött anyakönyvekben végzett kutatásaimat, de új szempontok szerint váltak hasznosíthatóvá Pápa városának levéltári anyagában végzett évtizedes anyaggyűjtésem. Még egy levéltári egység anyagát dolgoztam fel, az ún. II. József-féle felosztási iratokat (1787), amelyek a kolostor 18. századi állapotát dokumentálják. A levéltári forrásokban nevesített 18. századi mesterek Tihanyon kívüli munkásságának meghatározásához a művészetföldrajz segítségével kíséreltem meg további műveket rendelni, egy-egy oeuvre, egy-egy műhely tevékenységét körülhatárolni. A helyszíni kutatások, a restaurátorok munkájának művészettörténeti szempontú értékelése, valamint az ezeket kiegészítő levéltári adatgyűjtések és a művészetföldrajz adta lehetőségek szerinti mesterkör meghatározása együttesen tették lehetővé, hogy a pannonhalmi rendtörténet 1908-ban és 1911-ben megjelent tihanyi kötetei és az 1960-as évek művészettörténeti publikációi után újabb, az eddigieknél árnyaltabb képet rajzoljak fel a tihanyi bencés kolostor 18. századi építkezéseiről és azokról a mesterekről, akik ezt a barokk épületegyüttest és műtárgyait létrehozták.

II. Szerkezet és a kutatási eredmények

1. A kolostor első, 700 évével kapcsolatos bevezetésben az eddigi szakirodalom megállapításait összegeztem, mivel sem új források, sem új kutatási eredmények nem kerültek elő a középkori és török kori periódusokkal kapcsolatban. Egyedül a Szent Ányos-patrocíniumot kíséreltem meg részletesebben elemezni és próbáltam meghatározni, hogy miként került hazánkba és miért maradt ennyire elszigetelt – lényegében egyedülállóan –, a szent tisztelete. Minden bizonnyal franciaországi családi és diplomáciai kapcsolatai révén jutott olyan hiteles ereklyéhez I. András, amely meghatározta a temetkezőhelyéül szánt kolostor patrocíniumának kiválasztását.

2. Az épület 18. századi építéstörténetével kapcsolatban sikerült tisztázni a közel fél évszázad folyamatos építkezéseit, a templom és a kolostorszárnyak periodizációját. A levéltári adatok alapján felállított hipotézis az, miszerint a század elején (1719) meginduló építkezés kisebb méretű, más alaprajzi elrendezésű templomot – és feltételezhetően egy szárnyal (a keleti oldalon) rendelkező kolostort – hozott létre. 1736-ban tűzvész pusztította az épületet. Az új apát, Lécs Ágoston, 1740-es kinevezése után áttervezette az épületet, nyugat felé megnövelt, nagyobb méretű, toronypárral lezárt templomot és hozzá szabályos kvadrumot bezáró kolostort approbáltatott és valósított meg. A templom építése kapcsán felmerült Martin Wittwer, más néven Athanáz testvér tervezőségének lehetősége. Wittwer bizonyosan nem lehet a jelenlegi templom tervezője, hiszen 1732-ben meghalt. Az 1740-es évek építésének neve nem ismert, de mindenképpen kapcsolódik a kor osztrák építészeti törekvéseihez, azokhoz, melyeket Voit Pál „dunai barokk iskolaként” határozott meg. „Magro Architecto” megnevezése, ami elsősorban hivatali rangot jelentett, udvari vagy kamarai építészre utal, és levéltári adatok alapján feltételezhető halálának éve is (1751).

3. A pannonthalmi levéltári források feldolgozása egyértelművé tette a tihanyi apátság építési szervezetét, amelynek gyakorlata nem tért el az uradalmi építési szervezetek eddig ismert rendszerétől, csak nem alkalmaztak Bauinspektort, vagy Geometrát, hanem az irányítást az apát vagy valamelyik rendtag látta el. Az apátság nem egy adott munkára szerződött a főként Veszprémből érkezett mesterekkel, hanem napszámban fizette ki őket. Az építkezést egy József nevű paller vezette, aki minden bizonnyal azonos Tietharth József – a Lukcsics Pál és Pfeiffer József kutatási óta jól adatolt – veszprémi kőművessel.

4. A tihanyi templom berendezési tárgyai két apát, Lécs Ágoston (1740–1760) és Vajda Sámuel (1760–1787) alatt jöttek létre. A két apát teljesen eltérő személyisége határozta meg a berendezési tárgyak művészi és ikonográfiai programját. Lécs, személyiségéből fakadóan,

elsősorban a külsőségekre törekedett, megpróbálta elhozni apátságába a legújabb művészi törekvéseket, az általa állított tárgyak azonban egysíkú ikonográfiai programot képviselnek. A templom tituláris szentjeit (Szent Ányos és Szűz Mária), a fő rendi szenteket és a magyar szent királyokat a főoltáron ábrázoltatta, míg a legismertebb rendi szenteket megismételtette a két kis mellékoltáron (Szent Benedek és Szent Skolasztika), valamint az egyházatyákat a szószéken. Vajda Sámuel hívei vallásos hitének elmélyítése érdekében állíttatta fel a további két mellékoltárt: a Celli-oltárt és a Jézus Szíve-oltárt. Az oltárokkal egy már létező, élő kultuszt kívánt elhozni, illetve egy kialakulóban lévő meggyökereztetni Tihanyban. A sekrestye két lépcsőben megvalósuló ikonográfiai programja (először a három térdeplő hat képpel, majd a boltozat kifestése) Vajda kiterjedt irodalmi munkásságából vezethető le. A térdeplő képei Krisztus szenvedéseire utalnak, a boltozat képei az eucharisziát és az Istennek szentelt életet élő szerzetesség fontosságát szorgalmazzák, ebben látva az egyedüli értéket és útmutatást a felvilágosodás egyre rohamosabban terjedő eszméivel szemben.

5. Az oltárok elemzéséhez szükségessé vált megvizsgálni a korszak oltárfejlődési tendenciáit, melyet leegyszerűsítve két szemlélet határozott meg: a „teatrum sacrum”, a színpadszerű megformálás, illetve az építészeti tér és az oltár terének összefonódása. Az 1720–1730-as években Salomon Kleiner, Antonio Beduzzi és metszője Johann Simon Negges legalább 30 oltárrajzot készített és adott ki metszetben. Ezek a rajzok a 18. század elején állított, a legújabb művészi törekvésekhez köthető „térbeli retablós” oltárok ábrázolásai, amelyek mintává válhattak a hazai megrendelőknek is. A Dunántúlon először a győri jezsuita (ma bencés) templomban épült fel ez az oltártípus és követendővé vált a pápai pálos templomban, majd Tihanyban is.

6. A tihanyi berendezés mesterei kapcsán szükséges volt a szerzetesi asztalosműhelyek tevékenységének áttekintése is. A szerzetesi műhelyek eddig publikált működésének összevetése során az a kép rajzolódott ki, hogy ezek az asztalosműhelyek befogadó helyként működtek, egy, maximum két szerzetesi asztalost alkalmazva, akik vezették a műhelyt és háttérrel biztosították a berendezési tárgyak felállításához, a világi mesterek (festők, szobrászok) bedolgozásához. A korszak gyakorlatával megegyezően, Tihanyban is létrehoztak a bencések egy szerzetesi asztalosműhelyt az 1740-es évek közepén – a jelenleg egyedülként ismert hazai bencés asztalosműhelyt –, amikor is egy Dávid nevű asztalos dolgozott benne. Ide lépett be Stolhoff Sebestyén, akit a számadáskönyvek mindig asztalosként neveznek meg, szemben az eddigi kutatásokkal, bizonyosan nem végzett szobrászi munkákat, azokat mindig külső mesterekre bízták. Stolhoff nem lépett be a rendbe, nem vált laikus szerzetessé, hanem „familiarisként” alkalmazták, amely jogviszony mibenlétét

a legújabb osztrák kutatások részletesen elemezték. Stolloffnak szerződése volt a kolostorral, amely csekély jövedelmet biztosított számára (convencio), de nem az elvégzett munka alapján fizették. A kolostorhoz tartozott (familia), benne élt és dolgozott, lakást és ételmezt kapott, hasonlóan a kolostor azonos jogállású „alkalmazottaihoz”, mint például a kertészhez vagy borbélyhoz.

7. A tihanyi kolostor Stolloff által vezetett asztalosműhelyében csak a berendezési tárgyak asztalosmunkáit készítették el. A szobrászi és festői feladatokat a környékbeli városokban (Székesfehérvár, Veszprém, Pápa) élő mesterek végezték. A 18. század közepi Magyarországon, a céhes rendszerben gyökerező gyakorlat szerint, egy oltár állítása három mester együttes munkáját követelte, a szobrászét az asztalosét és a festőét. A szobrász volt általában, aki az oltárt kigondolta, esetleg tervét papíron is kidolgozta, hozzá kapcsolódott az asztalos (Schreiner) munkája és tőlük sokszor függetlenül dolgozott az oltárépítményt festő mester (Faßmaler), és az, aki az oltárképet festette. (Ez a két festő nem volt mindig azonos, az oltárkép, különösen a főoltárkép megalkotására a megbízók általában minőségesebb mestert igyekeztek találni.) A munka menete szerint az asztalos teljesen elkészítette a retablót, a szobrász ráhelyezte a díszeket és a szobrokat, ami után – néha több évi késéssel – jött a festő, aki márványozta, festette, aranyozta az addig teljesen nyersen álló építményt.

8. A tihanyi templom oltárait két szobrászi kör/műhely készítette el. A templom berendezései között társtalanként a főoltár szobrászi megoldásai. Írásos források hiányában, a stíluskritika és művészetföldrajz segítségével Schmidt Ferenc József veszprémi szobrász tevékenysége hozható kapcsolatba a főoltárral. Schmidt személye már korábban is ismert volt, részben a két háború közötti levéltári kutatások, részben újabb publikációk alapján. Jelen munka során további alkotásokat lehetett munkásságához kötni (Hajmáskér, r. k. templom: fő- és mellékoltárai; Csabrendek: r. k. templom, főoltár; Karád: r. k. templom), valamint leválasztani arról az írott források nyomán korábban neki tulajdonított Szentháromság-kompozíciók egy részét. Schmidt tevékenységét még egy környékbeli szobrász egészítette ki Tihanyban, aki többször is együttműködött vele. A veszprémi Szentháromság-szoborcsoport szobrászához, a várpalotai Walch János Mihályhoz köthetők a tihanyi templom főkapujának párkányán elhelyezett szobrok.

9. A másik szobrászi kör pápai volt, akiknek Tihanyban nevesített alakja, az eddig ismeretlen Huber József. A szakirodalomban a pápai pálos műhelyként definiált csoportról valószínűvé vált a kutatás során, hogy bár a pápai pálosok is létrehoztak műhelyt egy-két szerzetessel templomuk berendezésére (ld. Tatirek Felix tevékenysége), de szintén külső, a városban lakó festőkkel és szobrászokkal dolgoztak együtt és dolgoztattak. Tihanyban a pápai (világi)

műhely két, illetve három generációjának tevékenységét lehetett szétválasztani. Külön egységet alkotnak a szószék és a Szent Benedek-, Szent Skolasztika-mellékoltárok szobrászi alkotásai. Második csoportként áll az orgona és részben a Celli-oltár, s a harmadik generáció tevékenységeként határozható meg a Jézus Szíve-oltár valamint a credentzia és az apáti szék együttese. Ez a pápai műhely dolgozott a zirci ciszterci templomban, a bakonybéli bencés templomban. Hozzájuk köthetők a márkói r. k. templom főoltára, a gyömörei r. k. templom főoltára (eredetileg a pápai plébániatemplomban) és a pannonhalmi gyűjteményben lévő, korábban bencés műhelynek attribuíált szobrok is. A műhely azonosításának kulcsát az a négy szobor adta, amelyek a Veszprémi Római Katolikus Egyházmegyei Gyűjteményben található és Pápáról kerültek oda. Ennek a négy szobornak közvetlen stílári párhuzamai a tihanyi szószéken és a Celli-oltáron található.

9. A szobrászok mellett dolgozó festők, akik az oltárok „Faßmaler”-i feladatait látták el és a két mellékoltár képeit festették, Székesfehérvárról és Pápáról érkeztek. Az egyik, a kiugrott jezsuita asztalosként már adatolt Codelli József volt. Azonosítható festményeivé váltak az írásos források alapján, a tihanyi orgonaház két oldalán látható Dávid király és Szent Cecilia ábrázolások. Codelli halála után ezeket a feladatokat Ambrogio mester vette át – talán azonosítható Ambrogio Dornettivel –, aki mialatt Tihanyban dolgozott, bizonyosan székesfehérvári illetőségű volt, azonban ismert hiteles művének hiányában nem lehet a sekrestye falképeit személyéhez kötni.

A másik festő, aki Pápáról érkezett, Stern Mihály János, eddig három személyként szerepelt a szakirodalomban (Stern Mihály, Stern János és Stern Mihály János). Ismertté vált hiteles szignói és feliratai szerint az eredetileg Pápán élő, és a pápai szobrászműhellyel szorosán együtt dolgozó festő, 1760–1761-ben átköltözött Győrbe. Szignált műveként azonosítható a tihanyi két mellékoltár képe, a főoltár és a sümegi szószék felületi festése. Ugyancsak a pápai pálos templom művészi köréhez tartozhatott, ezt tükrözi a szoros kapcsolat festményei és a pápai pálos templom hasonló koloritú és térszerkezetű oltárképei között.

10. Végezetül a századok során tovább élő legendák világába kellett utalni a Stolhoff-toposzt, azt, hogy egymaga 25 év alatt hozta létre a tihanyi apátság berendezését. Asztalos volt, az apátságban élt 25 évig, de semmilyen szobrászi tevékenység nem köthető nevéhez. Nem zárható ki azonban az a feltételezés, hogy az oltárok az ő invenció alapján jöttek létre, de nem is igazolható. A tihanyi retablókra ugyanaz igaz, mint a pápai műhelyre, hogy az 1750-es évek fénykora után fokozatosan romlott a színvonaluk, nem tudtak megújulni, nem kaptak új ösztönzést. Végezetül talán megkockáztatható az a feltevés, hogy Stolhoff a pápai pálos

templom főoltárát felállító mesterek körén át került születési helyéről, Bécsből, Tihanyba a főoltár felállítása idején, és maradt az apátságban.

III. További kutatási feladatok

A tihanyi templom liturgikus berendezési tárgyainak mesterkérdései kapcsán a Dunántúl északi részének, azon belül főként Veszprém megyének/egyházmegyének művészetföldrajzi összefüggéseit lehetett körvonalazni. Az 1750–1760-as években a Pápán és Veszprémben élő mesterek „öltöztették” fel a veszprémi egyházmegye templomait, az ott építkező apátságokat, így Tihanyt is. A most körülhatárolt mesterek munkásságának teljesebbé tétele a további feldolgozásra váró része jelen munkának, amely elsősorban topográfiai kutatási feladat, mivel a jelen kutatás alapján, a mesternevek mellé felsorakoztatott művek ismeretében, lehetséges lesz oeuvre-üket teljesebbé tenni és korszakolni.

A levéltári kutatások során szükség lenne tágítani a hazai kereteket, mivel származásuk miatt, a kisebb vidéki mesterek esetében is, a környező országok levéltári forrásaira kell alapozni. A hazánkba főként Ausztria (Tirol) és Morvaország felől érkező, a céhes iparba betagozódó építőmesterek, képírók és képfaragók nevei ismeretlenek a határokon túli szakirodalomban és gyökereik feltárása az anyag provincializmusából adódóan, nem lehet a külföldi, csak a hazai kutatás feladata. A tihanyi anyag felgöngyölítése során nem volt lehetőségem ausztriai, bécsi levéltári kutatásokra, ezt a szálát érzem a dolgozatban a legelvarratlanabbnak. Hiányzott, hogy sem Stolhoff személyére, sem a pápai szobrászok osztrák kapcsolataira nem állhattak rendelkezésemre források. Stolhoff származását – írásos adatok alapján – talán egyértelműsíteni lehetett volna és valószínű, hogy a pápai műhely eredetének meghatározásához is fogódzókát nyújthatott volna.

Hiányoznak és továbbfejlesztendők az alap kutatások az oltárépítéssel kapcsolatban, amelyek a hazánkra művészetföldrajzilag jelentősen ható országokban – a barokk szobrászat összetevőit keresve – egyre nagyobb hangsúlyt kapnak. A szakirodalom az oltárretablóval csupán, mint a szobrászi produkció hordozójával foglalkozik, nem, vagy csak érintőlegesen tekinti hasonló alkotásnak, netán alkotó folyamat eredményének, pedig a mesterségbeli tudás, a legújabb irányzatokhoz való kapcsolódás leginkább a retablókon, felépítésükön, szerkezeti megoldásukon mutatható ki.

A szerző publikációi a disszertáció tárgyköréből

Egy tihanyi mester legendája. Stulhoff Sebestyén. *Tihanyi Kalendárium 1997*. Szerk. Korzenszky Richárd. Tihany, Tihanyi Bencés Apátság, [1996]. 110–112.

A templom Szűz Mária-oltára. *Tihanyi Kalendárium 1998*. Szerk. Korzenszky Richárd. Tihany, Tihanyi Bencés Apátság, [1997]. 73–76.

A tihanyi bencés apátság. Tihany, Bencés Apátság, 1997. 36 p.

Telkek és tulajdonosok. A pápai „Hoszu uttza” krónikája a 17–18. században. *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1998. 243–272.

A templom szószéke. *Tihanyi Kalendárium 2000*. Szerk. Korzenszky Richárd. Tihany, 1999. 49–52.

Kastélykápolnák hajdan volt díszei és mesterei. Körmend és Eszterháza. *Magyar Műemlékvédelem*, 11. 2002. 285–312.

A tihanyi apátság a 16–18. században. *Tihanyi Kalendárium 2004*. Szerk. Korzenszky Richárd. Tihany, Tihanyi Bencés Apátság, 2003. 3–8. (társszerző: László Csaba)

Utolsó feljegyzés a vasaljai mellékoltár tárgyában. *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györffy Katalin tiszteletére*. Szerk. Bardoly István. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2004. 161–169.

Műemlék épületek kutatásának módszertana és annak változásai. *Műemlékvédelem*, 48, 2004, 5. 297–302.

„A Balaton felett Tihany nevű helyen” apátság alapítottatott. *Tichon super Balatin 1055*. Szerk. Korzenszky Richárd. Tihany, Tihanyi Bencés Apátság, 2006. 33–42. (társszerző: László Csaba)